

Олексій ГОНЧАРЕНКО

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри теорії і методики технологічної
освіти і комп'ютерної графіки,
Університет Г.Сковороди в Переяславі
(Переяслав, Україна), oleksijghoncharenko@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8882-6397>

Ключові антиросійські наративи у пропагандистському дискурсі періодичних видань німецьких окупаційних зон України (1941–1944 рр.)

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.06.108>

УДК: 94(477):34«1941/1944»

Анотація. Метою дослідження є виділення базового антиросійського наративу, на основі якого в роки нацистської окупації проводилась інтерпретація історичного минулого українців та формувалася нова модель історичної пам'яті. Використано методи контент-аналізу змісту окупаційної періодики, типологічний, порівняльний та україноцентричний підхід. **Наукова новизна.** На основі критичного й системного аналізу джерел розглядається недостатньо вивчена проблема. Домінуючим історичним наративом у пропагандистських зусиллях місцевої періодики в німецьких окупаційних зонах України стали державотворчі ідеали, героїка боротьби українців із зовнішніми ворогами, найнебезпечнішим з яких були Москва, а згодом – імперська Росія та більшовицький режим. Останній оголошувався прямим правонаступником Російської імперії. Основними тематичними сюжетами, що простежуються в періодиці всіх німецьких окупаційних зон України, стала реконструкція історії Київської Русі – як першої держави українців, а також визвольних рухів козацької доби та періоду 1917–1921 рр. У змісті матеріалів було сформовано винятково негативний образ Москви, Російської імперії та більшовицької держави – окупаційних властей, які різними способами поневолювали Україну та нещадно визискували народ. При цьому російсько-більшовицька загарбницька влада прагнула фізично винищити українців. Підтвердженням цього стало оприлюднення фактів її масових злочинів, у тому числі організованого Москвою Голодомору 1932–1933 рр.

Ключові слова: Друга світова війна, Україна, окупація, пропаганда, нацизм, більшовизм, історична пам'ять.

Друга світова війна та пов'язана з нею нацистська окупація стали найскладнішим періодом історії України. Сьогодні, в умовах воєнно-політичного конфлікту з Росією, так само під загрозою перебуває фізичне існування народу, цілковито ігнорується природне право на самостійне творення власної державності, базові права та свободи. Проте, гідно вистоявши в боротьбі з нацистами, наш народ подолає й нинішню чергову зовнішню загрозу.

Одним із наслідків жорстокого нацистського володарювання в Україні стало формування радянської моделі офіційного наративу національної історичної пам'яті про ті події. Утім одночасно з нею у суспільній свідомості існували латентні образи іншого зразка, в якому поєднувались антиросійські та антирадянські сюжети. Парадоксально, але домінуючу роль у формуванні цього сегмента неофіційної

національної пам'яті відіграла система нацистської пропаганди, у змістових блоках якої максимально враховувався весь попередній досвід історичного розвитку українського народу. У ньому доволі рельєфно виділяється безперервний, багатовіковий антагонізм між українцями та росіянами. І цей етнополітичний конфлікт триває й до сьогодні. Його не змогла припинити російсько-більшовицька окупація України, що розпочалася 1918 р. і тривала до 1991 р.

Психоментальна матриця українців в усі історичні періоди ніколи не сприймала росіян та російську державу дружніми, чи принаймні лояльними до себе. Саме ж формування історичної пам'яті українців здійснювалось у тій чи іншій мірі на антиросійській основі. Не стали винятком із цього правила й роки нацистської окупації України, коли місцевий соціум виявився об'єктом відповідного пропагандистського впливу, наслідки якого у психічному, ментальному та духовному вимірах існують і сьогодні.

Система нацистської пропаганди, практикувана в окупаційних зонах України, виступає предметом спеціальних досліджень вітчизняних фахівців. Варто відзначити монографії В.Шайкан¹, К.Курилишина², а також дисертаційні праці О.Салати³, М.Михайлюк⁴, Д.Титаренка⁵, К.Долгорученко⁶, О.Кіріченко⁷. Наукові реконструкції антисемітського сегмента нацистської пропаганди розглядають І.Щупак⁸, А.Подольський⁹, О.Гончаренко¹⁰. Ідеологічні маніпуляції тоталітарних режимів у роки Другої світової війни та пропагандистські акції українського самостійницького руху стали предметом уваги О.Маєвського¹¹. Проте антиросійський наратив німецької окупаційної періодики у цих дослідженнях практично не захоплено. Також поки що ніхто не цікавився тим, як, усупереч стратегічній лінії керівництва Третього Райху та окупаційній цензурі, в Україні створювалася нова модель історичної пам'яті, у змісті котрої жевріла ідея відновлення втраченої державності, формувалися жорсткі опозиційні настрої до політичної системи радянського окупаційного режиму.

Проведений нами аналіз змісту окупаційної періодики, яка видавалася в усіх німецьких окупаційних зонах України, дозволяє стверджувати, що гітлерівська пропаганда базувалася на трьох ключових наративах (змістових блоках), а саме антиросійському, антирадянському та антисемітському. Всі вони тісно перепліталися між собою, але домінував усе ж перший, об'єднуючи навколо себе два інших.

¹ Шайкан В. Ідеологічна боротьба в Україні періоду Другої світової війни 1939–1945 рр. – Кривий Ріг, 2010. – 436 с.

² Курилишин К. Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами україномовної легальної преси. – Л., 2010. – 328 с.

³ Салата О. Формування інформаційного простору в Рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової адміністрації (червень 1941 р. – 1944 р.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Донецьк, 2010. – 40 с.

⁴ Михайлюк М.В. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України (1941–1944 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006. – 20 с.

⁵ Титаренко Д.М. Преса Східної України періоду німецько-фашистської окупації як історичне джерело (1941–1943 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2002. – 19 с.

⁶ Долгорученко К. Організація та діяльність спеціального апарату пропаганди гітлерівської Німеччини на території Рейхскомісаріату «Україна» (на матеріалах спецвідділу «Вінета»): історико-правове дослідження: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Дніпро, 2021. – 19 с.

⁷ Кіріченко О. Діяльність засобів масової інформації Чернігівщини в період окупації 1941–1943 рр.: Дис. ... д-ра філософії. – Чернігів, 2022. – 291 с.

⁸ Щупак І. Нацистська антисемітська пропаганда серед місцевого населення України // Проблеми історії Голокосту. – Вип.3. – Дніпропетровськ, 2006. – С.147–175.

⁹ Подольський А. Дослідження проблем антисемітської пропаганди в пресі часів нацистської окупації в сучасній українській історіографії // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – Вип.31. – К., 2006. – С.7–14.

¹⁰ Гончаренко О. Голокост на теренах Райхскомісаріату «Україна» у вітчизняному історіографічному дискурсі (1941–2016 рр.). – Дніпро; Переяслав; Хмельницький, 2017. – 235 с.

¹¹ Маєвський О. Політичний плакат і карикатура як засоби ідеологічної боротьби в Україні 1939–1945 рр. – К., 2018. – 267 с.

Нацистська пропаганда в окупаційних зонах України мала практично однотипний і жорстко керований німецькими відомствами та окупаційними установами зміст, характер, провідні сюжетні лінії. Зрозуміло, що стратегічним її завданням стало формування «життєвого простору» для «арійського народу», а суто тактичними – створення образу Німеччини як «визволительки» українців, легітимація нової влади. Простежується й завдання максимальної дискредитації радянського окупаційного режиму, під дію котрого мешканці Центральної та Східної України потрапили з 1918 р., а західних регіонів – з осені 1939 р. При цьому зміст пропагандистського інструментарію, що спрямовувався на місцеве українське населення, мав уніфікований характер. Відправною точкою у вибудовуванні впливу німецької пропагандистської машини на українців був антиросійський історичний наратив. Зауважимо, що актуальність змісту його не втрачена й понині. Звісно, зараз не варто виводити її з установок нацистської пропаганди, оскільки цей чинник діяв на українське суспільство ще далеко до формування так званої російської політичної нації. Із повноцінним виходом на історичну арену вона перетворилася на всеосяжну для українців зовнішню загрозу. Тому у цьому сегменті пропаганди зійшлися інтереси німецької окупаційної влади й тієї частини національної інтелігенції, котра в надзвичайно складних умовах намагалася відродити національну пам'ять народу.

Від першого й до останнього дня нацистської окупації на місцеве населення спрямовувалася масована пропагандистська атака, зміст якої формувал нове бачення історичного минулого українців, майбутнє місце у системі суспільно-політичних координат та перспективи можливого розвитку. Усі ці процеси відбувалися незалежно від ставлення суспільства до окупації країни, тим більше воно не було політично гомогенним і таким, що однозначно підтримувало радянський режим.

Попри жорсткий контроль німецьких пропагандистів за роботою окупаційних періодичних видань, засобами яких і здійснювався вплив на свідомість українців, він не був усе ж таким повним, як це хотілося б нацистам, а особливо керівництву окупаційних зон України. Управлінська модель не була досконалою й ефективною, її внутрішню структуру роздирали суперечності, практично відверта ворожнеча між військовими та цивільними адміністраторами, боротьба між очільником райхскомісаріату Україна Е.Кохом, райхсміністром окупованих східних територій А.Розенбергом та іншими високопосадовцями. При цьому в роки нацистської окупації несподівано проявився феномен тяглості української державницької ідеї, національного відродження, претензій не лише до злочинної радянської влади, а не менш жажливих дій російської держави, для яких неупокорені українці завжди були «небажаним елементом» у різних інтерпретаціях цього поняття. Звісно, що ці тенденції в яскравих проявах своєрідного українського національного відродження, доведення права українців на власну державність, можна пов'язувати з діяльністю обох частин ОУН, які намагалися контролювати місцеву періодику й через неї проводити власну політичну діяльність. Та не менш вагомою виявилась і чисельність представників інтелігенції східних регіонів України, які також включилися до цього процесу. З'ясувалося, що радянське панування не змогло винищити всіх потенційних носіїв української національної ідеї. Звісно, що ці плани інтелігенції були реалізовані здебільшого в перші місяці окупації, а згодом німецька влада, створивши власні адміністративні структури та зміцнивши свій вплив на зайнятих територіях, розпочала жорстокі переслідування тих, хто відкрито виявляв державницькі устремління. Показником цього були постійні «чистки» журналістських українських колективів періодичних видань, які часто завершувалися фізичним винищенням. Водночас німецькі цензори не мали суттєвих застережень щодо висвітлення у пресі порівняно

«нейтрального» для них історичного наративу й не помічали, що його зміст ніс у собі той самий, нехай завуальований, але все ж державницький контекст. Тим більше, що антиросійська та подібна їй риторика начебто працювала на реалізацію основних базових напрямів окупаційної політики. Не помічали німецькі пропагандисти й того, що суто стратегічно тогочасний історичний наратив суттєво трансформував параметри національної ідентичності українців, фактично формуючи нову модель історичної пам'яті. Навіть після повернення радянського окупаційного режиму, незважаючи на десятиріччя системної «політико-виховної роботи» над свідомістю українців, ці ідеї, нехай і латентно, все ж продовжували існувати в колективній історичній пам'яті.

Кадровий склад журналістських колективів видань усіх окупаційних зон України доволі умовно можемо назвати професійним. Шлях цих людей до співпраці з окупантами був різним. Частина їх була ідеологічно вмотивована, оскільки сповідували цінності українського націоналізму та мали рішучість їх відстоювати, навіть незважаючи на можливі нацистські репресії. До цієї групи приєднувалися й ті, хто пропагував менш радикальні ідеї національного відродження. Немало було відвертих конформістів, хто намагався просто вижити у воєнному лихолітті за будь-яку ціну, пристосовавшись до нової соціально-політичної реальності. Виділяється своєю аморальністю і група колишніх радянських журналістів, котрі при окупації лише змінили напрям пропагандистських зусиль. Якщо до війни вони завзято громили «колишні експлуаторські класи», то в період окупації об'єктом стали євреї та носії комуністичної ідеології. Сьогодні важко визначити, яка група в редакційних колективах окупаційних видань домінувала. Аналіз змісту періодики також засвідчує той факт, що представники інтелігенції з національним «ухилом» були присутніми в усіх редакційних колективах. Німецька влада системно з ними боролася, замінюючи їх на менш «національно свідомих» співробітників. Але й навіть після таких репресивних «зачисток» історичний наратив минулого українців в окупаційній пресі повністю не зникав.

Фактично редакційні колективи окупаційної періодики, перебуваючи під «опікою» нацистських служб, незважаючи на очікування німецької влади, усе ж конструювали оновлену національну ідентичність українців, транслюючи їм тезу щодо їх духовно-психологічної, історико-культурної та господарсько-територіальної єдності. Тогочасне переосмислення історичного минулого консолідувало місцевий соціум, хоч саме це й суперечило стратегічній меті окупаційного режиму – перетворенню України на «життєвий простір» для «арійської раси». Вище керівництво Німеччини не було політично далекоглядним, адже, задля реалізації стратегічної мети окупації України, воно мало б стимулювати повну заборону будь-яких відомостей про українську державність, протистояння українців зовнішнім агресорам, культурні досягнення. Це десуб'єктивізувало б український народ, перетворивши просто на об'єкт історичного процесу. До того ж в умовах катастрофічних наслідків радянського володарювання це не було складним завданням. Тому, можемо стверджувати, що своїм «заграванням» із місцевим соціумом нацистське керівництво, за сприяння національної інтелігенції, таки сформувало гомогенну національну пам'ять українців із міцною імплементацією в ній державницьких устремлінь, героїчної боротьби проти зовнішніх ворогів, зокрема російської держави та її наступника – більшовицького режиму. Ці маркери національної ідентичності українців не змогла повністю винищити й подальша радянська окупація.

Вважаємо за необхідне наголосити на тому, що формування гомогенної національної пам'яті українців здійснювалось усупереч поглядам вищого політичного керівництва Третього Райху. У реальній окупаційній практиці німецька адміністрація всіляко поборювала будь-які вияви державницьких устремлінь українців, удавшись

до терору проти самостійницького табору. Так само й антиросійська спрямованість окупаційної преси використовувалася нацистською пропагандою у своєкорисливих цілях і мала мобілізаційний характер. При цьому нацисти дробили українські землі на адміністративно-територіальні утворення, протидіяли єдності українців як нації та не переймалися національною ідентичністю українців. А от у сфері пропаганди німецька влада, навпаки, таки актуалізувала антиросійський наратив. На наш погляд, пов'язано це з декількома факторами. По-перше, при реконструкції тих подій перевищується інтелектуальний рівень окупаційних адміністраторів. По-друге, вони таки не повністю розуміли особливості взаємин українців із російською державою та її народами, вважаючи, що українців було асимільовано росіянами й більшовиками. По-третє, нацистська верхівка була не такою одностайною в баченнях майбутнього українців. Відома позиція керівника райхсміністерства окупованих східних територій А.Розенберга, котрий уважав, що майбутня, підвладна Німеччині, Україна має виконувати роль буферної зони між Росією та Європою. Так, його позицію не сприйняло оточення А.Гітлера, але не потрібно забувати, що саме А.Розенберг відповідав за проведення окупаційної політики та впливав на систему німецької пропаганди. По-четверте, окупаційна адміністрація була зацікавлена в реалізації суто тактичних завдань, а те, що вони програвали на стратегічному рівні, формуючи нову модель історичної пам'яті, не помічали. Так, виховання молоді, як зазначалося в періодиці, пропонувалося проводити на «історичній традиції українського народу з її героїкою і романтикою»¹². У результаті, історичний наратив, пропагований в окупаційній пресі (навіть у російськомовних виданнях Донбасу), знівелював суперечності між різними регіонами країни та сегментами українського суспільства, репрезентував їх внутрішню єдність і безконфліктність однаково в усіх німецьких окупаційних зонах України.

Пропагована в періодиці внутрішня єдність українського суспільства пояснювалася постійною наявністю ворожого оточення, а саме поляків, росіян і більшовиків. Звісно, що останні з'явилися в інтерпретації історії ХХ ст., але це дозволило об'єднати російську зовнішню загрозу в одну, при чому таку, що діяла перманентно. А от євреї поставали як глобальна внутрішня загроза, з якою українці змушені були співіснувати поза своїм бажанням. У результаті «московський більшовизм» оголошувався не лише «потворним російським політичним витвором», а й одночасно єврейським. Вектор пропагандистського впливу спрямовувався на системну критику російського та радянського політичних режимів, їх обвинувачення в усіх тих бідах, яких від них зазнавали українці. При цьому переважна більшість пропагандистського дискурсу в антиросійському та антирадянському сегментах була правдивою.

Велику роль в антиросійському наративі німецької окупаційної пропаганди відігравала реконструкція окремих, найбільш важливих і знакових подій з історії Київської Русі. Українська інтелігенція намагалася будь-що довести, що цю державу створили слов'янські племена. При цьому такі базові поняття, як «давньоруська народність» та «український народ», «Київська Русь» й «Україна» зазвичай ототожнювалися.

Звісно, що умови окупації давалися взнаки при розкритті проблематики політичного впливу варягів на створення Русі. Але, визначаючи незаперечну їх роль у цьому процесі, у публікаціях наголошувалося на тому факті, що варязькі ватажки використовували й місцевий, тобто український досвід при заснуванні політичних інституцій цієї держави. Та власне, як зазначалося у періодиці, невдовзі вони

¹² Виховання молоді // Уманський голос. – 1941. – 31 серпня.

асимілювалися з місцевим населенням¹³. При цьому, в унісон із реконструкцією історії Київської Русі, в місцевій пресі подавалося чимало інформації про національний герб, іншу державницьку символіку.

Важливо, що Москві відмовляли у праві на «спадщину» Київської Русі, котра однозначно розглядалась як держава українців. Власне на час створення Русі російської держави навіть не існувало, а на її території мешкали «фінно-угрійські» племена. Тому історична спадщина цієї держави належала Україні, а не Москві, котра будь-що прагнула «привласнити» її¹⁴.

В аналогічному ключі інтерпретувалось і походження назви України. Акцентувалося на тому, що вона отримувала військове та войовниче значення, адже українці як хлібороби та водночас вояки мали для себе «вкряти мечем» землю, охороняти її від зовнішніх загроз. А от іншу назву нашого народу – «Русь», привласнила Москва, натомість нав'язавши українцям «Малоросію» й «забувши» про те, що майбутня Московщина у свій час мала статус «української колонії»¹⁵.

Історичний антиросійський наратив стосувався й того незаперечного факту, що українці, починаючи ще з XII ст., мусили боронитися від зазіхань Москви. При цьому остання загрожувала самому існуванню українців як етносоціальної та політичної спільноти. Ця боротьба розпочалася ще на етапі формування українського й російського народів. Так, розповідаючи про руйнацію суздальським князем Андрієм Боголюбським Києва в 1169 р., його військову дружину ототожнювали з «бандою диких волоцюг і розбишак». І ці злочини безперервним ланцюгом тяглися аж до «червоної Москви»¹⁶. Таким чином, конфлікт, який розпочався ще в період існування Київської Русі, жеврів і надалі, а в кінцевому рахунку перекладався на більшовицьку Росію.

Подача антиросійського історичного наративу відбувалася вибірково, шляхом актуалізації уваги на найбільш значимих для українців проблемах. Ці події ще й персоналізувалися. При цьому застосувались оцінки символічних для українців діячів, поєднувалося трагічне й героїчне в їх діяльності. Найбільшою мірою це стосувалося періоду XVII–XVIII ст., а особливо постаті Б.Хмельницького, котрий, як відомо, розпочав боротьбу з Польщею та, вигравши чимало битв, у цілому програв війну, фактично ввівши країну в орбіту впливу Москви. Реконструкція цих подій здійснювалася в контексті того, що гетьман, пішовши на союз із Москвою, не збагнув її «підлості»¹⁷, адже після введення в Україну царських військ, вони не збиралися звідси виходити, а навпаки зміцнювали свої позиції. По смерті Б.Хмельницького Москва розділила з Польщею українські землі. Таким чином, у пропагандистський дискурс уводилися політичні наслідки рішень Переяславської ради 1654 р. «Традиційна» для Москви «підлість» полягала в тому, що царські війська на території України «до бою не поспішали, лише почали шукати квартир [...] Всюди був розбій і грабіж [...] Ці непрошені гості розгостилися як у себе вдома [...] царські війська прийшли в Україну не тому, щоб допомагати козакам, а щоб самим запанувати над українською землею»¹⁸. При цьому основною причиною втрати українцями власної державності після володарювання Б.Хмельницького була відсутність єдності та ладу.

¹³ Яковенко Д. З історії українсько-німецьких відносин // Українське слово. – 1941. – 12 листопада.

¹⁴ Пробудження Подільської землі // Вінницькі вісті. – 1941. – 31 серпня.

¹⁵ Звідки взялась назва Україна // Там само. – 1942. – 22 лютого.

¹⁶ Яковенко Д. Від Андрія Боголюбського до Червоної Москви // Українське слово. – 1941. – 9 листопада.

¹⁷ Суботів – місце народин Великого гетьмана // Рідна земля. – 1942. – 10 травня.

¹⁸ Петренко І. Історія України // Український голос. – 1942. – 25 січня.

Наступною знаковою для українців історичною постаттю став гетьман І.Мазепа, який, на відміну від шеругу своїх попередників, боровся за національну та державну самостійність українців. Його політичний опонент Петро І ідентифікувався як найбільший «кровопивця» і «звірюка»¹⁹. У трагічному контексті зображувалося також протистояння між П.Полуботком і царем. Інші ж діячі Гетьманщини в цілому оцінювалися негативним чином, оскільки вони більше змагалися за власні привілеї, аніж дбали про народ і державність.

Москва була абсолютним злом для українців і нищила будь-кого, хто насмівався проти неї виступати. Тому на шпальти окупаційної періодики потрапив образ кошового отамана Запорізької Січі П.Калнишевського, котрий постраждав через оборону козацьких прав від зазіхань Катерини II. Але не лише він, а ще тисячі українців загинули на Соловках²⁰. Причиною жорстокості Петербурга було те, що кошовий захищав українські землі, які імператриця планувала «заселити московськими переселенцями».

Нищення всього українського, переслідування діячів культури, асиміляційні процеси, які Москва намагалася проводити впродовж наступних століть панування в Україні, – ці сюжети постійно потрапляли в окупаційну пресу. Відтак формулювався висновок і висувалися цілком справедливі вимоги, які полягали в тому, що «Московщина за сотні років свого панування на багатих українських землях не тільки нічого нам не дала, що було хоч трохи схоже до європейської культури, але навпаки, знищили навіть те, що українці здобули за часи своєї держави – Козаччини»²¹.

Широке місце в окупаційній періодиці надавалося висвітленню нещодавнього минулого, а саме державотворчих зусиль українців початку ХХ ст. Ці на той час ще доволі свіжі події однозначно інтерпретувались як визвольні змагання, боротьба за створення власної держави. Відлік їх розпочався зі створення підрозділів українських січових стрільців у роки Першої світової війни, адже саме тоді нація «переборолася у собі дух рабства»²². Військово-політичні події інтерпретувались у контексті національної єдності українців і часто мали назву «Велика українська революція»²³. При цьому російську більшовицьку владу було оголошено окупаційною, котра «задушила українську державу, вільну республіку українського народу»²⁴.

Звісно, що в тогочасній пропаганді українцям «не забували» нагадувати про події 1918 р., коли війська Німеччини сприяли визволенню країни з-під влади російських більшовиків. Доволі помітне місце в періодиці зайняли тексти про героїв Крут, вояків 2-го Зимового походу та їх страту під Базаром. Проте українці не змогли вибороти власну державність, і причиною цього стала «зрада» України державами Західної Європи, які віддали її більшовикам²⁵. Окрім цього, до причин поразки українців відносили нерішучість політичного керівництва країни, відсутність внутрішньої єдності та нерозуміння того, що російські більшовики стали наступниками Російської імперії.

Після поразки визвольних змагань Україна потрапила під «московсько-більшовицьку окупацію» – в такому контексті подавалася подальша доля країни та народу.

¹⁹ Мовчан Ю. Галичина і галицькі українці (Як їх бачить надніпрянський українець) // Рідна земля. – 1941. – 26 жовтня.

²⁰ Кибалюк Н. Соловки: Мучеництво останнього кошового отамана Запорізької Січі // Визволена Україна. – 1942. – 3 жовтня.

²¹ Див. прим.19.

²² Іванчук П. Визвольні змагання 1917–1920 рр. (короткий нарис) // Вінницькі вісті. – 1941. – 13 листопада.

²³ Герої Лисоні // Львівські вісті. – 1941. – 31 серпня.

²⁴ Поет – революціонер: В роковини смерті Грицька Чупринки // Там само.

²⁵ Самостійна Україна – охоронний вал Європи перед небезпекою зі Сходу // Уманський голос. – 1942. – 13 листопада.

В багатьох публікаціях зазначалося про «привілейоване становище» євреїв і «москалів», нещадний колоніальний визиск, голод 1920–1921 та 1933 рр., хоч «на теренах Московщини його не було»²⁶.

Певне місце в тогочасній періодиці відводилося теоретичному поясненню феномену російського більшовизму. Зазвичай ця ідеологія оголошувалася винятково російським та єврейським політичним витвором. При цьому часто називали її й «чистокровним російським імперіалізмом», який прикривався «маскою інтернаціоналізму», прагнуч захопити не лише Європу, а весь світ²⁷. Радянський окупаційний режим окреслювали періодом «більшовицького московсько-азіатського кошмару»²⁸. При цьому у пресі домінували дві самодостатні назви цього явища – російський більшовизм та «єврейсько-російський». Із цього приводу зазначимо, що про жодне наукове пояснення причин появи російського більшовизму йтися не могло у принципі. Але надання етнічного, єврейського та російського, характеру феномену більшовизму виправдовувалося простотою, зрозумілістю його сприйняття читацькою аудиторією, котра не заперечувала такого пояснення. Поданням спрощених характеристик більшовизму у суспільство закидалось антиєврейське та антиросійське його бачення. Чекаючи іншого від агресивної нацистської пропаганди, мабуть, було б і не варто. Звісно, ніхто з дописувачів не згадував тих фактів, що чимало українців були прихильниками більшовицької ідеології. А от єврейський аспект посилено акцентувався на угоду німецькій окупаційній владі, та встановлювався через її прямі вказівки. Тому, переглядаючи матеріали преси, не слід уважати, що потужні антисемітські наголоси стали органічним виявом традиційних світоглядних установок української інтелігенції.

Тогочасна пропаганда стверджувала, що російські більшовики, так само, як і попередній царський уряд, проводили щодо українців політику суцільного російщення. Різниця між цими політичними режимами полягала лише в тому, що останній вів її відкрито, а перші маскували гаслами розвитку культури, «національної по формі і соціалістичної по змісту»²⁹. У цьому контексті надзвичайно актуально звучали слова С.Петлюри: «Між царською Росією й сучасною комуністичною для нас немає різниці, бо обидві вони являють собою тільки різні форми московської деспотії та імперіалізму»³⁰.

І царська, і більшовицька Москва ставила перед собою завдання фізичного знищення українців. Як уже зазначалося, першим катом українського народу оголошувався Петро І. А от більшовики запозичили від Російської імперії «все найогидніше», успадкувавши цю ганебну традицію. При цьому Україну вони вважали «хворим місцем російської революції». А тому «поки більша частина хохлів не буде знищена, союзу загрожує смертельна небезпека». «Москві потрібна Україна, а не шкідливі українці», – в такому контексті пояснювалася небезпека, що виходила від Москви³¹.

У багатьох періодичних виданнях було вміщено матеріал І.Мазепи під красномовною назвою. Автор його виходив із того, що історія більшовицького панування була систематичним і безупинним намаганням московського центру «цілковито підпорядкувати собі Україну, стерти й знищити український народ як націю, обернути українські маси в пасивний етнографічний матеріал». І лише опір українців

²⁶ Цвісти ще будеш, Україно! // Українське слово. – 1941. – 8 жовтня.

²⁷ Олійник П. Ворог людства // Там само. – 17 жовтня.

²⁸ Рогач І. Вічний дух української людини // Там само. – 26 жовтня.

²⁹ Кошик І. Рідна мова // Там само. – 23 листопада.

³⁰ Слова С.Петлюри // Вінницькі вісті. – 1941. – 12 вересня.

³¹ Нищення українців // Уманський голос. – 1941. – 21 вересня.

перешкодив реалізації планів московських окупантів. Констатувався віковий антагонізм між Україною та Москвою, а більшовицький режим та російське самодержавство ототожнювалися. При цьому публіцист виділив три етапи перебування України під владою «червоної Москви»: воєнна окупація (1919–1923 рр.), період українізації (1923–1929 рр.), час ліквідації автономних прав України (1929–1941 рр.)³².

Отже один із сегментів антиросійської пропаганди полягав у проголошенні більшовизму таким, що мав винятково російське та єврейське походження, а також, незважаючи на декларований «інтернаціоналізм», насправді був прямим наступником російського імперіалізму, однак, на відміну від останнього, намірявся не лише російщити українців, а й фізично їх винищувати.

У значній кількості публікацій окупаційної періодики висвітлювалися події нещодавнього радянського минулого, а отже вони впливали на колективну та індивідуальну пам'ять українців. Зокрема селянам нагадували про знущання, яких вони зазнавали при проведенні Москвою суцільної колективізації. Саме у цей час в Україні зазвучала правда про організований «російськими більшовиками» та їхніми «місцевими поплічниками» Голодомор 1932–1933 рр. На наш погляд, це безпосередньо впливало на формування історичної пам'яті, адже досі інформація про цю трагічну подію розповсюджувалася винятково у вигляді чуток, спогадів на мікроколективному й індивідуальному рівнях. Водночас німецькі керівники, котрі відповідали за пропаганду, не помічали того, що в періодиці зазвучали ідеї про те, що українські селяни не були винятково жертвою радянських окупантів, а ще й активно з ними боролися, піднімаючись на повстання та чинячи індивідуальні фізичні розправи³³. У той час було озвучено кількість загиблих від Голодомору – від 3,5 до 7 й навіть 10 млн осіб³⁴.

Справжнім шоком для суспільства стали повідомлення про злочини НКВС, учинені в літні місяці 1941 р. у західних областях України, в Умані, Вінниці, Биківні під Києвом та в багатьох інших місцях. Відступаючи, радянські органи держбезпеки безжально винищували обвинувачених за так званими «політичними статтями». З особливим «розмахом» було повідомлено про виявлення місць масових поховань у Вінниці, куди відряджалися організовані групи, які на власні очі мали пересвідчитися у «злочинах більшовиків».

Про перепоховання жертв НКВС повідомлялося у пресі³⁵. Зокрема «Уманський голос» писав про страхітливі знахідки в тюрмі, де було виявлено 863 тіла. Серед них упізнали чимало місцевих мешканців, а також «евакуйованих» із західних областей в'язнів³⁶. У дописах зазначалося про «московсько-більшовицький» терор проти українців, нагадувалося про «мільйони закатованих» у Петропавлівській фортеці, на будівництві Петербурга, на Соловках, заморених голодом у 1933 р. Робився висновок, що всі ці люди загинули «в боротьбі за волю й незалежність України»³⁷.

Таким чином, злочини проти українців радянського («московсько-більшовицького») режиму здобули значне місце в тематичній палітрі періодики. Водночас ця тематика підкріплювалася доволі розповсюдженими практиками візуалізації жертв. Так, на Житомирщині представники місцевої громадськості впорядкували поховання страчених біля Базара учасників 2-го Зимового походу. В багатьох містах і селах

³² Мазена І. Україна під червоною Москвою // Там само. – 23, 26 жовтня.

³³ Глух М. Нищення українців // Там само. – 21 вересня.

³⁴ Гайовий Н. Дикунська помста // Дзвін. – 1941. – 31 жовтня.

³⁵ Звірства советів // Уманський голос. – 1941. – 31 серпня.

³⁶ Недзельський Ю. В підземеллях Уманської тюрми // Там само. – 5 жовтня.

³⁷ Ви загинули, щоб жила Україна! // Там само. – 12 жовтня.

України на честь загиблих від рук комуністів насипали пам'ятні могили, а на місцях масових поховань жертв Голодомору 1932–1933 рр. проводилися церковні молебні.

Окремого дослідження заслуговує проблема ефективності нацистської пропаганди. У сучасній історіографії цієї проблеми більшість авторів наголошують на її вкрай низькій результативності, адже німецький окупаційний режим проявляв значно вищий поріг жорстокості щодо українців, ніж сталінський. Натомість історики Голокосту, навпаки, вважають, що нацистська пропаганда, зокрема в її антиєврейському сегменті, таки спрацювала й загалом призвела до зростання антисемітизму в місцевому соціумі³⁸. На думку І.Грідіної, пропагандистські зусилля справили великий вплив на населення окупованої України, де фактично не було людини, яка не відчула б на собі впливу ідеологічної машини Райху³⁹. К.Долгорученко доводить, що наслідком цілеспрямованої перманентної інформаційно-пропагандистської операції нацистів став запуск незворотного процесу негатації, викривлення й деформації суспільної правосвідомості українців, що набували форм правового конформізму та нігілізму⁴⁰.

На наш погляд, нацистська пропаганда в окупаційних зонах України мала високий рівень ефективності, адже вона спрямовувалася на політично негомогенне, можна навіть сказати розколоте суспільство, яке постраждало від російсько-більшовицької влади. З цього приводу зазначимо, що події Української революції 1917–1921 рр., колективізації, політичних репресій і Голодомору 1932–1933 рр. ще були актуальними, тож претензій до комуністичного режиму вистачало. За таких умов німецьким пропагандистам і не потрібно було доводити окупаційну сутність попередньої влади. А от ті українці, які активно підтримували радянський лад, оголошувалися зрадниками свого народу. Тим більше, що чимало з них постраждали від сталінських репресій, що й стало певною історичною розплатою для цих людей. Ці аспекти проблеми також знаходили відображення на шпальтах окупаційної періодики.

Одним із показників відсутності політичної гомогенності українського соціуму стали катастрофічні поразки радянських військ літа – осені 1941 р. Серед їх причин була й немотивованість червоноармійців, небажання гинути за сумнівні цілі насадженого у країні російського окупаційного режиму. Також потрібно визнати той факт, що частина українців, із різних причин і міркувань, підтримували німецьку владу.

Пропаганда базувалася на подіях, які відбувалися в реальності. Службовцям відповідних органів не потрібно було щось вигадувати. Антиросійський історичний наратив ґрунтувався на конкретних фактах як віддаленого (часи Б.Хмельницького, Гетьманщини, переслідувань українців у Російській імперії), так і близького (1920–1930-ті рр.) минулого.

Використовуючи антиросійський історичний наратив, пропаганда створювала й активно вводила у суспільний дискурс міфи та етнічні стереотипи, які існували віками, були міцно закріплені в літературі, усній народній творчості тощо. Саме простота, зрозумілість і доступність базових антиросійських сюжетів, ототожнення російського імперського та більшовицького режимів лягала на благодатне тло сформованих етнічних стереотипів.

У періодиці не повідомлялися справжні цілі нацистської окупації України, зокрема майбутнє перетворення завойованих теренів на «життєвий простір» для

³⁸ Подольський А. Проблема колаборації в добу Голокосту на теренах України та Латвії: спроба компаративного підходу // Голокост і сучасність. – 2003. – №5 (жовтень – грудень). – С.3–4.

³⁹ Грідіна І. Вплив нацистської пропаганди на духовне життя населення України (технології, механізми та ефективність) // Український історичний журнал. – 2009. – №3. – С.130.

⁴⁰ Долгорученко К. Організація та діяльність спеціального апарату пропаганди гітлерівської Німеччини... – С.130–138.

«арійського народу». Навпаки, українців переконували в тому, що по війні вони займуть гідне місце в «оновленій Європі», позбувшись наслідків «московсько-більшовицької» влади. Водночас антиросійську спрямованість окупаційної преси нацистська пропаганда використовувала у власних цілях.

Пропаганда враховувала той факт, що український соціум в усіх німецьких окупаційних зонах перебував у стані перманентної інформаційної блокади, а тому місцева періодика відігравала надзвичайно велику роль, ретранслюючи на нього не лише події з фронтів, а й пропонуючи раніше невідому, заборонену російським і радянським політичними режимами альтернативну вітчизняну історію з її ідеями національної державності, героїчними сторінками боротьби проти зовнішніх ворогів.

Опосередкованим показником впливу нацистської пропаганди на місцеве населення в німецьких окупаційних зонах України став той факт, що після потрапляння цих теренів у сферу впливу радянського режиму органи держбезпеки почали переслідувати тих, хто в 1941–1944 рр. працював у періодичних виданнях. Зазвичай звинувачення проти таких осіб завершувалися тривалими термінами ув'язнення або стратою.

Отже у системі нацистської окупаційної пропаганди багато місця відводилося відображенню окремих, важливих для українців сторінок історичного минулого. Базовим історичним нарративом у матеріалах преси стали державотворчі ідеали, героїка боротьби українців із зовнішніми ворогами, найнебезпечнішими з яких були російська держава та більшовицький режим. При цьому останнього оголошували прямим наступником Російської імперії, до того ж ще більш кровожерливим, ніж вона.

Основним тематичним сюжетом, який простежується в періодиці всіх німецьких окупаційних зон України, стала реконструкція історії Київської Русі як першої держави українців, а також визвольних рухів козацької доби й періоду 1917–1921 рр. У матеріалах преси формувався винятково негативний образ російської та більшовицької держав. Усі вони були окупаційними, які різними способами загарбували Україну та нещадно визискували народ. При цьому комуністична влада прагнула фізично винищити українців. Підтвердженням цього слугувало оприлюднення фактів масових злочинів, учинених «російськими більшовиками» супроти України, у тому числі й організований ними Голодомор 1932–1933 рр.

Українське суспільство, яке в 1941–1944 рр. зазнало масованої пропагандистської атаки, мало переосмислювати власне історичне минуле, а формування національної ідентичності народу проходило в контексті його духовної, психологічної, історико-культурної, господарської й територіальної єдності. Цей важливий для українців процес відбувався на базі широкого антиросійського нарративу в періодиці німецьких окупаційних зон України.

REFERENCES

1. Dolhoruchenko, K. (2021). Orhanizatsiia ta diialnist spetsialnogo aparatu propahandy hitlerivskoi Nimechchyny na terytorii Reikhskomisariatu "Ukraina" (na materialakh spetsvididlu "Vineta"): istoriko-pravove doslidzhennia (*Extended abstract of candidate's thesis*). Dnipro. [in Ukrainian].
2. Honcharenko, O. (2017). *Holokost na terenakh Raikhskomisariatu „Ukraina” u vitchyznianomu istoriobnafichnomu dyskursi (1941–2016 rr.)*. Dnipro; Pereiaslav; Khmelnyskyi. [in Ukrainian].
3. Hridina, I. (2009). Vplyv natsystyskoi propahandy na dukhovne zhyttia naselennia Ukrainy (tekhnohii, mekhanizmy ta efektyvnist). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 123–132. [in Ukrainian].
4. Kirichenko, O. (2022). Diialnist zasobiv masovoi informatsii Chernihivshchyny v period okupatsii 1941–1943 rr. (*Doctor's thesis*). Chernihiv. [in Ukrainian].
5. Kurylyshyn, K. (2010). *Ukrainske zhyttia v umovakh nimetskoj okupatsii (1939–1944 rr.): za materialamy ukrainomovnoi lehalnoi presy*. Lviv. [in Ukrainian].
6. Maievskiy, O. (2018). *Politychnyi plakati i karykatura yak zasoby ideolobichnoi borotby v Ukraini 1939–1945 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
7. Mykhailiuk, M. (2006). Ahitatsiino-propahandystska diialnist orhaniv nimetskoj okupatsiinoi vlady sered naselennia Ukrainy (1941–1944 rr.) (*Extended abstract of candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].

8. Podolskyi, A. (2003). Problema kolaboratsii v dobu Holokostu na terenakh Ukrainy ta Latvii: sprobа komparatyvnoho pidkhotu. *Holokost i suchasnist*, 5, 3, 4. [in Ukrainian].
9. Podolskyi, A. (2006). Doslidzhennia problem antysemitskoi propahandy v presi chasiv natsytskoi okupatsii v suchasni Ukrainii istoriohrafii. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I.F.Kurasa NAN Ukrainy*, 31, 7–14. [in Ukrainian].
10. Salata, O. (2010). Formuvannia informatsiinoho prostoru v Reikhskomisariati “Ukraina” ta v zoni viiskovoi administratsii (cherven 1941 r. – 1944 r.). (*Doctor’s thesis*). Donetsk. [in Ukrainian].
11. Shaikan, V. (2010). *Idealobichna borotba v Ukraini periodu Drugoi svitovoi viiny 1939–1945 rr.* Kryvyi Rih. [in Ukrainian].
12. Shechupak, I. (2006). Natsytska antysemitska propahanda sered mistsevoho naselennia Ukrainy. *Problemy istorii Holokostu*, 3, 147–175. [in Ukrainian].
13. Tytarenko, D. (2002). Presa Skhidnoi Ukrainy periodu nimetsko-fashytskoi okupatsii yak istorychne dzherelo (1941–1943 rr.). (*Extended abstract of candidate’s thesis*). Donetsk. [in Ukrainian].

Oleksii HONCHARENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at Department of Theory and Methods of Technological
Education and Computer Graphics,
H.Skovoroda University in Pereiaslav
(Pereiaslav, Ukraine), oleksijhchoncharenko@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8882-6397>

Key Anti-Russian Narratives in the Propaganda Discourse of Periodicals of the German Occupation Zones of Ukraine (1941–1944)

Abstract. The purpose of the study is to highlight the basic anti-Russian narrative, on the basis of which interpretation of the historical part of Ukrainians was made during the Nazi occupation and a new model of historical memory was formed. The methods of content analysis of the contents of occupation periodicals, typological, comparative and Ukrainian-centric approach were used. **Scientific novelty.** On the basis of a critical and systematic analysis of the sources, a problem not sufficiently studied by historical science is considered. The basic historical narrative in the propaganda efforts of local periodicals in the German occupation zones of Ukraine became Governmental ideals, the heroic struggle of Ukrainians against external enemies, the most dangerous of which was Moscow, and later – imperial Russia and the Bolshevik regime. Bolshevism was declared the direct successor of the Russian Empire, which exceeded the imperial regime in its bloody crimes. The main thematic plot, which can be traced in the periodicals of all German occupation zones of Ukraine, was the reconstruction of the history of Kyivan Rus – as the first state of Ukrainians, as well as the liberation movements of the Cossack era and the period 1917–1921. In the content of the periodical materials, an exclusively negative image of the Russian Empire, and the Bolshevik state was formed. All of them were occupying authorities, which conquered Ukraine by various means and mercilessly extorted the people. At the same time, the Russian-Bolshevik occupation authorities sought to physically exterminate Ukrainians. This was confirmed by the publication of the facts of mass crimes committed by the Russian Bolsheviks against Ukraine, including the Holodomor organized by them in 1932–1933.

Keywords: World War II, Ukraine, occupation, propaganda, Nazism, Bolshevism, historical memory.